

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 70
(18190)

2012 чылдың
июнь 26,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Найыр чедиришкени

Тываның оолдары болгаш кыстары! Россияда Аныяктар хүнүн июнь 27-де ртувус демдегеп эрттирер. Бистиң республикавыстың чурттакчы чонунун тумак назы-хары 30-ден ашпас болганда, кайгамчыктыг байырлал онзагай уткалыг. Бистиң аныяктарывыс — улуг болгаш туг күш, регионнун хөгжүлдезинин дрлар талазы-биле база интеллектуалдыг үлдези-дир. Амгы үеде школачылар алгаш студентилер, аныяк ажилдакчылар алгаш специалистер, сайгарлыкчылар алгаш эртемденнер биче төрзэн чуртунун агай чоруу дээш келир үеде ажилдаар. Чоокку он чылдарда республиканың адыг болуру силерден хамааржыр. Аныяктар ниитилелдин эн-не идепкейжи ээ, чаа үзел-бодалдарның шимчедикчи-и болур. Төрзэн Тывавыстың эртенги нектелишкенинге болгаш быжыгарынга нерниң бөгүнгү чедишкенинериңер бүзү-диг үндезинни тургузар.

Аныяктарның хүрээленинде сайгар-лыкчы чорукту сайзырадыр, салым-чаянныг уругларывысты деткиир, аныяктарның эртем-билиг чедип база оон соонда ажилга тургустунуп алырынга дузалажыр тускай сорулгалыг программаларны республикада херек кырында боттандырып турар. Спорттун янзы-бүрү хевирлеринге чаңчы-гарынга херек база аныяктарның дышта-нылгазын организаастаар талазы-биле арга-

лар доктаамал көвүдөп турар. Сөөлгү чылдарда Тываның хоорайларында, суур-ларында спортчу объектилер чаарттырган болгаш туттунган: «Сүбедей» спорт комплекзи, Кызыл болгаш Шагаан-Арыг хоорайларда эштер бассейнер, кылымал шывыгылыг бут бөмбүүнүн шолдери, школаларда спорт залдары. Келир үеде планнарда — Чадаана хоорайга база Каа-Хем суурга культура-спорт төптеринин тудуу. Кызыл хоорайда Аныяктар өргэ-зинин тудуу кидин түлүк.

Аныяк кижилерниң чогадыкчы бурун-гаар өзүлдезин сайзырадырынга, оларның профессионалдыг тургустунарынга, сай-гарлыкчы ажил-чорудулгаже хаара туда-рынга уругларның болгаш аныяктарның каттыжышкыннары дузалажып турар. Бо

талазы-биле республиканың Аныяктар казаа идепкейжи ажилдап турар.

Республиканың экономиктиг, ниитилел-политиктиг, культурлуг амыдыралынга аныяктарның киржилгези улам идепкейжээн дээрзин демдеглээри өөрүнчүг. Бистиң солууру-биле төлептиг кижилер өзүп орап деп бүзүрелдиг чугаалап болур.

Эргим өңүктөр, бистиң чалыы чаңгыс чер-чурттугларывыс!

Чүректиң ханызындан кайгамчыктыг байырлалыңар — Аныяктар хүнү-биле байыр чедирип тур бис.

Быжыг кадыкшылды, аас-кежики болгаш чаагай чорукту, шыңчы эштерни, быжыг өг-бүлелерни, мергежилиңерге база амыдыралыңарга чедишкенинерни, даартагы хүнге бүзүрелди силерге күздөдүс!

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы К.ДАВАА.

Тиилелге шөлүңге

«ЧЫРЫК ТУРАСКААЛДЫҢ ЛААЗЫ»

Июнь 22-де кезээкиниң 10 шакта Тиилелге шөлүңге Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээ-нинден бээр 71 чылынга тураскааткан база дайынга төрзэн чери дээш боттарының амы-тынындан чарылган маадырлыг дайынчыларны сактып, «Чырык тураскаалдың лаазы» деп улустар аразының мемориалдыг акциязы болуп эрткен.

Шак чежемейиниң-даа орай болза, Тиилелге шөлүңде алган чон аажок хөй болду. Арның аразында чаш уруглар-эгелээш, улуг назылыг кижиге чедир кымны чок дээр. Ол ээге чыылган чонну чаңгыс со-га каттыштырып турган: кижизүзүнүң чоок азы таныыр кижини Ада-чурттуң Улуг дайынынга жип чораан. Оларның чаматары төрзэн Тывазынче эеп бейн барган... 1941 чылдың июнь 22 — Россияның төөгүзүнде не муңгаранчыг, аар-берге

хүннерниң бирээзи. Бистиң чуртувустун миллион-миллион хамаа-тылары 1945 чылдың май 9-та ыдыктыг тиилелгени көрбейн бар-ган. Ынчалза-даа төрзэн чери дээш бажын салган дайынчыларның эрес-маадырлыг чоруу эвес болза, тиилелгени чедип алыры берге турганы чугаажок.

Сактышкынның езулалы кажыыдалдың минутазындан эгелээн. Оон соонда ТР-ниң кадык камгалал болгаш социал хөгжүлдө сайыды Анатолий Дамба-Хуурак сөс ап чүве чугаалаан:

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым! Бөгүн бис төөгүдө коргунчуг хүннү сактып, каржы-дошкун дайын-чааның киржикчилеринге мөгейип, дайын шөлүңден эеп келбейн барган улузувуска хүндүткелдин болгаш кажыыдалдың езулалын берип турар улус-тур бис. Бистиң-биле кады дыка хөй кижилер база кажыыдап турар. Бо минуталарда Тыва Республиканың сарыг-шажын болгаш христиан шажынның хүрээлеринден ыдыктыг оттарын Тиилелге шөлүңге эккеэр. Чырык хүннү, ак-көк дээрни, амыр-тайбың чуртталганы биске шан-наан, амы-тынын харам-нанмайн тулчуп чораан кырган-аваларывысты, кырган-ачаларывысты амгы шагның ажы-төлү,

аныяктары кажан-даа утпас ужу-луг бис. Ол хире аар өртектиг тай-бың чуртталгавысты үнелеп, чаң-гыс аай эп-сеткилдиг, найыралдыг чурттаары дээрге хоочуннары-выстың мурнунга соора баспас хүлээлгевис-тир.

Маадырлыг дайынчыларга кажыыдалдың демдээ болган кызыл өңнүг лааларны келген чонга үлзэн соонда, оларны кы-выскаш, «Мөңгө от» тураскаалы-ның эдзэнге салган. Кыпкан лаа-ларны көрүп турарымга, ыраккы 1941-1945 чылдарда дайынче аъттанып чоруп турган чалыы оолдар, кыстарның коргуш чок, изиг чүректерин сагындырды.

Кыпкан лаа салып турар кижилерниң аразында ийи аныяк оол, та чүге-ле ийик, караамга илдиге берди. Оларның арын-шырайында ылап-ла кажыыдалдың болгаш муңгаралдың хөөннери тода чурут-тунуп турар. Андрей Тоолай, Начын Ооржак:

— Мындыг хевирлиг акцияны эрттирип турарын аажок чүлдүг-зүнүп турар улус-тур бис. Начын-ның-даа, мээң-даа таламдан чоок кижилеривис дайынга киржип чор-баан-даа болза, коргунчуг тул-чуушкуннарга бажын салган кижилер дээрге биске дөмей-ле чоок. Бис боттарывыс база дайын-чаа деп чүвени көрдүвүс, эш-өөрүвүс-тү-даа оскундувүс... Бистиң чуртувуска моон сонгаар дайын-чаа турбазын деп күзээр-дир бис.

Аяна Сарыглар:

— Бо акцияга киржир дээш, уруумну эдертип алгаш келгенивис бо. Улуг кижилер аныяктарга төөгүнү сагындырып, могаг чокка чугаалаар ужулуг бис, ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының маадырларының дугайында. Бөгүн эртип турар ук хемчег, шынап-ла, кажыыдалдың, муңгаралдың дем-дээ ышкакыл. Мында чоруп турар аныяк кыстар, оолдар ышкак улус дайынче чорупкаш, амыдырал-

чуртталганың амданын безин амзавайн чыткаш, амы-тынындан чарылган болгай. Оларны уттур эргевис чок.

Сенди Куулар, 9 харлыг:

— Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында ада-иём тодаргай чу-гаалап бергеннер. Аңаа хамаа-рыштыр уран-чечен фильмнерни көрүп, шүлүктерни, чечен чугаалар-ны хөйү-биле номчаан мен. Дайын чылдарының болуушкуннары дыка коргунчуг, кээргенчиг. Лааны кы-выскаш, эки бодал-биле турас-

каалдың эдзэнге салып кагдым, тайбың-чаагай чуртталганы сөңнөп берген маадырларга, ол-даа болза, четтиргенимни илереттим.

Тиилелге шөлүңге чыылган чон-нун саны хөй болганындан кыпкан лааларны салыр күзелдиг кижилерниң шимчээшкени бүдүн шак хире төнмейн уламчылап турду. Ада-чурттуң Улуг дайынының маа-дырларыңа мөңгөде алдар!

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

АМЫДЫРАЛДЫҢ ДЕЛГЕМИНЧЕ УЖУГУПТАРЛАР

Июнь 23-те республиканың бүгү школаларының доозукчуларының байырлыгы балы болуп эрткен. Тергиин чараш көрүлдени найысылалдың чурттакчылары база сонургаар аргалык болганы онзагай. Тываның Национал музейинин чанынга кезээкиниң таптыг-ла 7 шак үезинде Кызылдың бүгү школаларының доозукчулары, оларның башкылары, ада-иелери шыгырт чыскаалыпканнар. Холдарында өң-баазын шарлар, төрзэн школазының адын бижээн плакаттар туткан аажок каас-шиник кылдыр кеттинген оолдар, уруглар Тываның В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының баарында Арат шөлүнче шуужупкан.

Күрүнениң чаңгыс аай шылгалдаларын чедишкениниң эртип, школаны доозуп, амыдыралдың делгем оруунче айттаныпкан, арыннарында өөрүшкү-маңнай чайнаан доозукчу оолдар, кыстарны эрткен-дүшкен чон магадап, чоргаарал-биле көрүп турлар. Бир 5-6 чыл болганда, олар республиканың эртем-билигиги, шыырак дээн аныяк специалистери болуп доозуп чедип келир болгай. Ынчан оларның эртем-билигинин, күш-шыдалының ачызында төрзэн чуртувус улам сайзырал хөгжүүр дээрзи чугаажок.

А Арат шөлүндө уругларны магадап көрүксээн, оларга чаагай күзээшкенин салыксаан чон шагда-ла боттарының туруштарын ээлепкен, четтикпейн манал турлар. Келир үениң аныяк специалистеринге, оларның сагыш-сеткилинге кезээде утундурбайн артып каар чараш байырлал-даа эгелээн. Мурнуку одуругда Кызылдың Михаил Бухтуев аттыг №1, дараа-зында төөгүлүг №2, №3, №4..., №15 лицей дээш, хоорайның бүгү школаларының доозукчулары бажында директорлары-биле каттай чоргаар базыл чорлар.

Оолдарның-даа, кыстарның-даа канчаар-даа аажок чараш

идик-хевин, баштарын эдип-чазал алганын демдеглевес аргажок, езулуг-ла даштыкы чурттарда мода бажыны деп болур. Ындыг чараш көрүлдени кижилер ховар көөр-ле болгай. Чыылганнар улуг сонургал, бедик хей-аът-биле доозукчуларны чурукка тырттырып ап, кылаштап эртерге, соондан карак салбайн, үр-ле кайгал турлар. Ол хире чараш, ол хире кайгамчык!

Театрның баарында сцена кырында ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының сайыды Каадыр-оол Бичелдей, Кызыл хоорайның баштыгы Виктор Тунев, Тыва Республиканың Баштыгы-Чазаның Даргазының бирги оралкычы Михаил Козлов, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентинин) депутаттары дээш, оон-даа өскелер уругларны чылыг-чымчаа-биле уткуп, хүлээп алды.

Бо чылын хоорайның школаларын ниитизи-биле 745 өөрен-никчилер дооскан. Республикада ниитизи-биле алырга, школаны 27 алдын, 83 мөңгүн медаль-биле дооскан уруглар бар. Оларның чартык кезии хоорай школаларындан болуп турар.

Удуртукчулар тус-тузунда сөс ап, уругларга чаагай күзээш-кинерни кылып, амгы үеде рес-

Кызылдың №1 школазын алдын медаль-биле дооскан Анзатмаа Коңгар авазы Чечээ Дамбаевна Коңгар-биле.

Кызыл хоорайның №3 школазын доозукчузу Наталья Федорова эки өөредилгези дээш Кызыл хоорайның стипендияды болган.

публикада чаа-чаа күштүг инвестиция төлөвилелдерин ажалдап кылып турар. 5 чыл болгаш эртем-билиг чедип ап, оларны улам сайзырадып, бурунгаар хөгжүдүп, республиканың чедимчелиг амыдыралы, ажил-ижинге улуг үлүг-хуузу кирир кижилер доозукчулар-келир үениң аныяк специалистери болур дээрзин чугаалаан. Ол ышкаш уругларны чедишкенини доостуруп каан башкыларынга болгаш оларны төлөттиг кижилер кылдыр кижизидип, өстүрүп каан ада-иелерге өөрүп четтиргенин удуртукчулар илестирген.

Чыл санында доозукчуларны дээди, ортумак-даа өөредилге черлеринче өөренип кирип алырынга Тыва Чазак дузалажып, оларны деткип турары өөрүнчүг. Алызы барып, олар республиканың күчү-күжү болуп, боттарының эртем-билигинин ачызында төрзэн черин өскелерниң мурнунга алдаржыды бээр чадавас. Ынчангаш аныяктарга онза кичээнгеилги, оларга быжыг бүзүрелдиг болур ужурлуг бис.

Кайгамчык байырлалга Виктор Тунев школаны тергиин эки доосканнарга алдын болгаш мөңгүн медальдарны тывыскан. Байырлалдың бо кезээнде эң-не магадаан чүүлүм — ада-иелерниң киржилгези. Медальды алыры-биле доозукчунун адын чарлаптарга,

уругларны шеригжиди кеттинген оолдар чедип алгаш, аянын үдеп чедирер. А оон соондан ада-иелери база үнер болду. Шынзылганы доозукчунун бодунга эвес, а оон ада-иезинин холунга тыпсыр. Дыка-ла онзагай, ажы-төлүн кижизидип, өстүрүп, алдын, мөңгүн медальга чедир доостуруп каан ада-иелерниң үлүг-хуузу улуг болбайн канчаар. Олар хайыралдыг эртинези-оглу, кызын төлөттиг кижилер кылдыр кижизидип, кызыл дерин төп чорааш, өөредип алган. Ынчангаш бо кайгамчык хүн-оларның база байырлалы, ажы-төлүнүн чедишкенини — оларга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү. Доозукчу уругларның ада-иелери база чаа-ла 40 хар ажа дүжүп чоруур аныяк улус болду. Уруунун азы оглунун медаль-шынзылганын хүлээп алгаш, холдарындан аянын четтиникеш, чаданы куду аас-кежиктиг, арыннарында өөрүшкү чайнаан бадыптарга, ол дег чоргааранчыг, сагыш-сеткилди чайгаар хөлзедиптер чүве чок ышкаш болду. Кыдыында турганнар адыш часкап, улам хей-аът кирип, ада-иелерге байыр чедирип тур. Ол аас-кежиктиг ада-иелерге көргөш, кижиниң ажы-төлү база чедишкениниң школаны доозуп, ада-иезин өөртүр боор дээн бодал чайгаар кирип келир.

Оон аңгыда Кызыл хоорайның муниципалдыг стипендиязын хо-

райның аңгы-аңгы школаларының 5 доозукчунга тывыскан.

Ол кезээ шаңнал-мактал, йөрээл сөстөр-даа хөй болган. Аныяк артистер уругларга байыр чедирип, оларны улам хей-аът кириген. Доозукчулар чаңчылчаан аайы-биле ак шарларны ак-көк дээрже ужуткан. Олар ам улуг чуртталгаже кирип, ынаар-ла, талыгырда киискип чоруткан шарлар де, амыдыралдың делгемнеринче ужукуптарлар.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.

Василий МОНГУШ.
ССРЭ-нің Чогаалчылар эвилелинің кежигүнү.

Тыва литература чылынга

РЕДАКТОР

Чурумал

Кызыл хоорай, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, 57. Тываның ном үндүрер черининг адреси бо. Эрткен вектиң бежен чылдарында ажыглалга кирген бо ийи каът бажың тыва парлаганың база бир төвү, ооң хөгжүлдесининг чалбырааштыг одаа деп чугаалаар болза, кандыг-даа хөөредиг чок. Бирги класска өөренир "Үжүглелден" эгелээш, делегей болгаш тыва чечен чогаалдарның өлүм чок классиктеринге чедир чеже номнарны маңаа белеткеп үндүргенин санаары берге.

Мээң журналист салым-чолум адреси база оюп эртпээн — 1 чылда мени ном үндүрерниң директорунга томуйлап.

«Хүлээлге — күштүг» деп чугаа. Ону күүседир дээш байгыт билигни, арга-дуржулганыңнеп алгаш, ында ажылдап ар хоочуннарның сүмезинге, яктарның идепкейинге даян, кызымак тудуп кирер деп ни медегер билип турган мен. лективке хоочуннар, ортумак галдың төлээлери болгаш яктар база турган. Тыва аяны чугаалаарга, ажылынга кы каткан» дээр улус мында ш эвес болган. Ада-чурттуң дайынының киржикчизи, кчу Иван Кузнецов, тылдың лчыны чораан улуг инженер насий Сермавкинден эгелээш, ураа алгый берген чогаалыр: кол редактор Юрий Кюнш, Кызыл-Эник Кудажы, корорларның хоочуннары Оюн кей, Валентина Норбу дээш, лерни-даа адап болур.

Монун оруу узун, ооң назыны узун. Автор ажылын бижирикенинден эгелээш, ном кылүнеринге чедир кашпал ише хемнерни-даа кежиң, кадыр арны-даа ажып, чамдыкта г-чөптүг, чамдыкта эрбенниг эрни, чамдыкта изиг-изиг мар-ааларны-даа дыңнап болур. дээрге сагыш-сеткилдиг чеми р. Ол чем арыг, номчукчуга н, ажыктыг болгаш билдин-болзун дээш редактор биле р күжүн кадып ажылдаары-й чаңчыл. Чогаалчылар, эр-еннер, башкылар, артистер, чулар, композиторлар, пар-болгаш совет ажылдакчылар, чыннар, тараажылар дээш, даа профессионаһың кижилери үндүрер черниң доктаамал ылары, авторлары турган.

ом үндүрер чер аңгы-аңгы кциялардан тургустунган. ының аразында өөредилге ары, методиктиг литература рер редакция база бир улуг и ээлеп турган. Ооң улуг ктору Опуштай Михайловна кылып турар ажылы-биле , чаа келген директорну, ытырган. Авторларының атта-чыскааган даңзыны улуг ргал-биле көргөн мен. Ында

Чадаананың номери бир мак школазынга өөредип ан Хомушку Сайынович ин-оолдан эгелээш, Кызылдың аар школазынга мээң уруг-мның башкызы, келир үеде -ниң улустун башкызы Арья таңовна Алдын-оолга чедир улус бар болган. Опуштай йловна боду Кызылдың иститудунун физика-матема-

тика факультетин дооскаш, 1968 чылдан бээр мында редакторлап турарын билип алдым. Өөредилге номнарын чогуур хуусаазында үндүрери чазактың хыналдазынга турган. Сентябрь бирээде херек өөредилге номнары бүгү шко-лаларга долзуу-биле четкен турар ужурулуг. Ажыл хөй, харысалга улуг деп чүвени редактор кончуг эки билип турарын эскерген мен.

Авазының аа сүдүн эмери ыш-каш алфавиттиң "А" деп үжүүн өөренир үе бичи чаштарга чай-лаш чок чедип келир. Чылдар шуужуп эртип-ле турар, бо чанчыл ол-ла хевээр уламчылавышаан. Эртем-билигнің эге базымын кы-лып турар бичи уругларның сум-каларында номнар чараш, көрүш-түг, утка шынары, чурук каастал-газы эки болурун кым күзевес боор. Мону чедип алыр дээш ажылдап турар улустун бирги одуруунда автор-биле кожа ре-дактор турары чугаажок. Тыва дылда номнардан аңгыда, орус дылдан очулдурган өөредилге номнары база хөй турган. Ол дээрге очулдурукчулар-биле база ажылдаар дээни билдингир. Өөре-дилге номнарын биске эккээринин мурнунда сайгарылга албан турар. Адак соонда ажылды Тываның Өөредилге яамызы бадылаан соонда редакторга эккеп дужаар. Опуштай Михайловна сөс, домак, улуг, биче сек, демдек бүрүзүн ылавылап, хынап, чазыглар тавар-жып кээрге, оларны эдип, келир үениң номун парлагала белеткеп эгелээр. Дараазында бир улуг ажыл — номнун чурук каасталгазы. Ону кылыр дээш чурукчулар-биле ажылды эгелээр. Опуштай Баир сагыжынга тааржыр чурукчулар тып алыр дээш чеже дилээшкннер кылганын чугаалаары берге. Оларны чүгле Тываның иштинден эвес, өске областардан, респуб-ликалардан дилеп тыпкаш, керээ чарып ажылдап чораан.

Номнарны өңүг кылдыр пар-лап эгелээни-биле ажыл улам кө-вүдээн. Ынчан, чеден-сезен чыл-дарда, бистиң чоок-кавыыска өңүг парлаар типографиялар чок турган. Бир дугаарында өөредилге номнарын өңүг кылдыр үндүрер дугайында айтышкын келген соонда редакторнун чымыжы усчок немешкен. Иркутск, Уфа, Казань, Свердловск, Смоленск, Москва, Ленинград, Дмитров дээш, чаа-чаа адрестер биске немежи-п келген. Номнарны белеткээш, ол хоорайларда типографияларже чорудуп эгелээн бис. Удаваанда ол чоруткан хоорайларывыстың бирээзинден телефон долгап келгеш, номнун корректуразы белен, ону дүрген номчууру-биле

редакторунарны болгаш корректо-рунарны бисче чорудуптунар дээр.

Номну кажан үндүрерин дугу-рушкаш, айын, хүнүн айтып каан график турар. Ону хажыдар бол-зуңза, харыылаар апаар сен. План-ны сагыыры хоойлу турган. Опуш-тай Михайловна корректорун эдиртипкеш, орукче айттаныптар. Ол барган хоорайыңа номун пар-лапгаже ат салгыже дээр чартык ай-даа ажыр ажылдаар турган. Бир номун дооскаш, чанып кээри билек, өске бир хоорайдан база телефоннап кээр, олче база дарый чоруур апаар. Чыл-чылы-биле ын-чаар ажылдап турган бис. О. М. Баир командировкадан чаңгыс-даа катап ойталап көрбээн. Ол хөй-ниити ажылын база идепкейлиг кылыр турган. Профэвилел дарга-зының хүлээлгезин Опуштай Ми-хайловна он-он чылдарда үзүк чок күүседип чораан. Курорт баар, пионер лагерлери чоруур путе-калар-биле хандырылган эки турган. Янзы-бүрү байырлалдар, юбилей-лер профком даргазының киржил-геи чокка эртпес чаңчылдыг тур-дувус. Ынчан колхозтарга болгаш совхозтарга дузалаар шеф ажыл-дары — сиген кезер, картофель ажаар, ыяш будуу белеткээринге база профком бир кол черни ээлеп турган.

Коллективтиң иштинде клима-ды кандыг болдур, ажылдың үре-түннели оон дорт хамаарылгалыг дээрзин утуп болбас. Кижилерниң сагыш-сеткили аяс дээр дег арыг болза, ажылга, ооң шынарынга дорт салдарлыг дээрзи билдингир. Кижилерже доктаамал кичээңгей салыры Опуштай Михайловнаның мөзүзүндө синниккен киж. Кым-ның кандыг чурттап турарын, өг-бүлезинде байдалы кандызын дыка эки билер. Директорга чедип келгеш, кымга материалдыг дуза кадарын, кымга курорт баар путе-каны сатчып бээрин, кымны кандыг эмчиге чедирерин саналдап чугаа-лаар. Ном үндүрер черге ажылдап чорааш, пенсияже чоруй барган хоочуннарны база доктаамал хайгаараар чаңчылдыг. Оларның ат-даңзызы, адреси, телефону шуп-ту бар. Назы-хары дөгүй берген, адак-бышкаа аартап калган улуска дуза доктаамал херек дээрзин профком даргазы эки билер. Чүгле улуг байырлалдар манап турбайн, анаа-даа телефонну дол-гааш, кандыг чурттап олурарын айтырып, чүү чугула херегин сонуургаары — эки чаңчыл. Кжи-лерге хире шаа-биле дуза кадары — буянныг чорук. Бо суртаалды сагыжында сиңирип алгаш, боттан-дырып чорууру эки үүле дээрзи маргыш чок. Бир эвес бистиң ажылдакчывыс аарый бергеш, эмчиге чыдып алган болза, эштери дораан баар. Ол баргаш, кады-ның кандызын, кандыг эмнер херегин, кандыг чем чиксээрин шупту билип алгаш, дузалап эге-лээр.

ССРЭ-нің үезинде "Парла-ганың тергиини" деп атка төлептиг болган Опуштай Михайловна Баирның үр чылдарда үре-түннел-диг ажылын бедии-биле үнелээн: "РСФСР-нің улус чырыдышкы-

нының тергиини", Тыва Республи-каның алдарлыг ажылдакчызы деп аттарны аңаа тывыскаан. Тываның ном үндүрер черинге ол 37 чыл ажылдаан. Ынча үениң дургузунда чүгле өөредилге номнары эвес, өске жанрларга бижиттинген чогаалдарны база хөйү-биле чы-рыкче үндүрген. Тыва чогаалдың үндезилекчилери Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Тока Салчак, Виктор Көк-оол, Олег Саган-оолдан эгелээш, он-он авторлар-ның ажылдары номчукчуларже оруун редакторлардан эгелээни билдингир. Автор биле редактор-нун аразында хамаарылгазын кезээ шагда каалама, ажык орук ышкаш дээр болза, база шын эвес апаар. Чогаалчының туружу-биле редакторнун негелдеси каржы бээр таварылгалар бо-ла туруп кээр. Ону шын иштирлеп алыры редактордан улуг хамааржыр. Маргылдаалыг айтырыгларны дугуржуп алыр дээш редакторнун кабинетинге чыгып кээр таварыл-галар бо-ла тургулаан. Автор-ларның аразында аажы-чаңы кан-дыг-даа улус турар: оожум, далаш чок, изиг болгаш доскут. Кол сорулга — бот-боттарын билчип, дугуржуп, маргылдааны шын иш-тирлеп алыры. Мындыг чугаа үе-зинде Опуштай Баир чаңгыс катап үнүн бедиткенин дыңнаваан мен. Аалчывыс алгырып, мээң чога-лымны парлавас болзуңарза, си-лерни канчаар эвес мен деп кыжа-нып турда-даа, редактор серт дивээн. Кезек үе эрткенде, ол-ла автор чогаалын эде кылып алгаш, чедип келгеш, мурнунда чазып турган-дыр мен, буруулуг болдум деп турганын база дыңнап чордум.

Улус хөйүнүң хөңүн чазар
Уран сөстүң үнер дөзү
Шагын кара шылгараңгай
Чалар от дег уран чогаал.

Бо одуругларны бичиимде өскөн-төрээн Хөндергейимге дыңнаан мен. Сагыжымда ол-ла хевээр артып калган. Москва университетинге өөренип тургаш, чогаалчылар-биле ужуражылга-ларга барып, оларны сонуургап дыңнаар турдум: Михаил Шоло-хов, Илья Эренбург, Евгений Евтушенко, Василий Аксенов, Назым Хикмет, Никита Богос-ловский, Виктор Ардов дээш, оон-даа өске. Журналистеп ажылдап чорааш, эң ылаңгыя ном үндүрер черге, чогаалчылар-биле харыл-заавыс ханылай берген — олар чогаадыр, мен үндүреринге кир-жир апарган мен. Ынчап тургаш, ол "халдавырлыг" аарыгдан бодум база аарый берген болдум. Бир дугаар номунун бижээш, кол ре-дакторуvus Юрий Шойдакович Кюнзегешке көргүскен мен. "Сээң бо бижип турарың шоодуглуг болгаш баштак жанр бисте ховар. Бодаарымга, ажырбас хире-дир. Бир редакторга база көргүзүп көрөм" — дээн. Опуштай Михайлов-нага номчуткан мен. «Парлап болур чогаал-дыр. Ынчалза-даа кол судья номчукчу болдур эвеспе: бир эвес ном оларны сонуурга-дыптар болза, тираж тарай бээр. Ынчан түннелди үндүрүп болур» — дээн. Чогаалчының көкпазынче

ынчаар кирип келген мен. Каш чыл эрткенде, каш номун үнгеш, ти-ражтары тарай берген соонда, 1983 чылда мени ССРЭ-нің Чогаал-чылар эвилелинің кежигүнүңге кирип алган.

Чечен чогаал эрте-бурунгу шагдан бээр туруп келгенин төөгү-нүн арыннары бадыткап турар. Ол кижизидилгениң, сагыш-сеткилди сайзырадырының күчүлүг чепсээ болуп келгенин билер. Чогаал-чылар боттары шагда-ла «кызыл-дустап» чоруй-даа барган болза, чогаалдары чон аразында хевээр артып калганын бадыткап турар фактылар эмжеж. Бистиң рес-публикада 2012 чылды Тыва чечен чогаалдың чылы кылдыр чарлаа-нында ханы утка бар. 1942 чылда тургустунган ТАР-ның Чогаал-чылар эвилели литератураны бу-рунгаар хөгжүдеринге улуг идиг болганы маргыш чок. Төөгү тала-зы-биле алырга эвээш үе эрткен-даа болза, кылдыңган ажылдар, парлаттыңан номнар, сеткүүлдер хөй. Чогаалчы классиктеривис-бистиң национал чоргааралывыс. Часты чайның солугуру ышкаш салгалды салгал солугуру. Бөгүн аныяк салгал эстафетаны холунга алгаш, орукту уламчылап турар.

Чогаал кайы хире солун бол-дур, чогаалчының ат-сураа ооң-биле дорт холбаалыг. Машинака азы компьютерге парлап каан ажылды ном кылдыр хуулдуар орукта улуг черни ээлеп турар кижиде редактор дээрзин база катап бадыткап каайн. Ындыгларның бирээзи Опуштай Михайловна Баирга хамаарышкан каш одуруг-ларны бижип доозуп олурар, ре-дакторумга ооң мени деткип, меңээ дузалап чорааны дээш улуу-биле өөрүп четтиргенимни сет-килимнің ханызыңдан чугаалавас аргам чок.

О. М. Баир — ийи оолдун ынак авазы, оларның дорт ажы-төлүнүң: үш кыстың, бир оолдун эргим кырган-авазы. Опуштай Михайлов-на номнар-биле харылзаазын ам-даа уламчылавышаан. Ам ол Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызының национал школа хөгжүдер институтунда ном үндү-рер болгаш полиграфия килди-зинде чеди чыл дургузунда кол редактор болуп ажылдап турар. Өөредилге-биле холбашкан яамы-ның номнарын чырыкче үндүрүп, авторлар-биле чугаалажып, редак-торлап, өрүлгениң корректуразын хынамчалыг номчуушаан, башкы-ларга, школаларга боттук дузаны чедирип чоруур. Мээң маады-рымның назы-хары кажыл дээрзин чугаалавас мен. Чүге дээрге кыс кижиниң хары чажыт дээрзин би-лир бис. Тываның Чогаалчылар эвилели-биле чажыт деп чажыт чугаалапсымза, мени буруудады бербес боор. Тываның ном үндү-рер черининг хоочуну, Россияның Журналистер эвилелинің кежигүнү Опуштай Михайловна Баирга бы-жыг кадыкшылды, чогаалдыкчы чедишкннерни ооң үр чылдарда кады ажылдап келген эш-өөрүнүн, хөй санныг авторларының болгаш бодумнун өмүнээмден күзеп каа-рын чөпшээрер көрүнөр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республиканың девискээринде хуусаа бетинде бадылаашкын эрттиреринге чедери берге болгаш ырак черлериниң даңзызының дугайында»
Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

1997 чылдың ноябрь 27-де № 916 «Тыва Республиканың девискээринде хуусаа бетинде бадылаашкын эрттиреринге чедери берге болгаш ырак черлериниң даңзызының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1997 чылдың декабрь 10-да; 2003 чылдың июль 26-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2008 чылдың август 21-де; «Шын», 2008 чылдың сентябрь 2-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги капсырылга:

а) Бай-Тайга кожуунунун девискээринде турар, чедери берге болгаш ырак черлериниң даңзызын дараазында эдилге-биле бижири: «Бай-Тайга кожуун»;

Чоон-Хем, Кара-Шуй, Үттүг-Терек, Сүргүзүн, Кара-Хөл-Бажы, Сукпак, Кара-Суглуг, Улуг-Даш, Көзөр-Аксы, Шиви-Кудуруу, Дөргүн, Үстүү-Бугаш, Делег-Хөл, Даспы, Хадынныг-Кара, Сүт, Даштыг-Хөл, Ман-Чүрек, Ак-Хем, Шуй-Бажы, Шивилиг, Кара-Хөл сумунун Алаш хемниң кыдынын дургаар мал кадарчыларының чайлаглары, Хемчик-Бажы, Чинге-Каыт, Малгаштыг, Тайгылыг, Улуг-Ооруг, Үзүк-Кыры, Ак-Белдир, Тура, Ажыг-Кара-Суг, Терек-Ооруу, Кызыл-Даг сумунун Тейлер, Шандазын, Туралыг, Эзим, Алдыы-Ажык, Үстүү-Ажык, Бай-Тал сумунун Биче-Шуй, Дустуг-Хем-Аксы, Бавыдай, Чыварлыг, Кудук, Үстүү-Белдир, Шуй сумунун Оораш-Кара-Суг-»;

б) Кызыл кожуунунун девискээринде турар, чедери берге болгаш ырак черлериниң даңзызын дараазында эдилге-биле бижири: «Кызыл кожуун»;

Кара-Булуң, Хаан-Даг, Кара-Суг, Хүлбүс-Даш, Оттук-Даш, Теректиг-Аксы, Баян-Кол суурнун Кара-Суг, Ортаа-Теректиг, Үстүү-Теректиг, Онгар-Өдек, Хавырга, Үстүү-Кара-Суг, Адакы-Ондум, Ортаа-Ондум, Үстүү-Ондум, Кызыл-Арт, Тостугбай, Кужур, Үстүү-Шын, Шын, Шивилиг, Калбак-Даг, Ыдыкшыл, Дөң-Дыт, Хүн-Көрсес, Сайыр-Кудук, Сайыр-Дөжү баары, Биче-Сайыр, Сайыр-Аксы, Сарыг-сиген, Дамба, Көндөй-Аксы, Биче-Көндөй-Аксы, Шалааш, Эки ойттуг, Чодураалыг, Кызыл-Даш, Эрбек суурнун Кара-Суг, Кадыр-Ий, Суглуг-Хем-»;

в) Мөңгүн-Тайга кожуунунун девискээринде турар, чедери берге болгаш ырак чыдар черлериниң даңзызын дараазында сөстөр-биле немээр: «Кызыгаар заставазы, Кургаг-Сай, Чолдак-Орук, Улаашкын, Изис, Кара-Өдек, Көге-Даваа, Кызыл-Шанчыг, Көге-Суур, Ондай, Халыын-Даваа, Хаялыг-Бут, Майгын, Белдир-Кожажар, Кодургай, Доора-Хову, Кара-Хову, Кара-Кожажар, Балбыргай, Кара-Хову-Бажы, Сээр, Бугалыг, Кашпал-Аксы, Буура-Оруктуг, Дыттыг-Хем, Серилиг-Дыттыг-Хем, Суглуг-Ой, Ак-Баштыг, Сыралыг-Ой, Оораш, Дөргүн, Доруг, Дыттыг-Чарык, Оорга-Ужу, Кара-Өдек, Хадынныг-Дөргүн-»;

г) Таңды кожуунунун девискээринде

«1997 чылдың ноябрь 27-де № 916 Тыва Республиканың Хоойлузунга 2-ги капсырылга»

Тыва Республиканың девискээринде хуусаа бетинде бадылаашкынга чедери берге болгаш ырак черлерде тургускан соңгулда участоктарының даңзызы

1. Эрзин кожуун, Качыктың соңгулда участогу.
2. Бии-Хем кожуун, Хүттүн соңгулда участогу.
3. Каа-Хем кожуун, Сизимниң соңгулда участогу.
4. Каа-Хем кожуун, Эржейниң соңгулда участогу.
5. Каа-хем кожуун, Үжеп-Аксының соңгулда участогу.
6. Бай-тайга кожуун, Кара-Хөлдүн соңгулда участогу.
7. Терек-Хөл кожуун, суурнун соңгулда участогу.
8. Терек-Хөл кожуун, Таежыйның соңгулда участогу-».

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден, он хонук эрткенде, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы —
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14
№ 1376 ДХ-1

«Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

1992 чылдың декабрь 24-те № 388 «Тыва Республиканың күрүне шаңналдарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 1993 чылдың март 2-де; 1994 чылдың ноябрь 30-де; 1995 чылдың январь 5-те; 1999 чылдың июль 6-да; 2004 чылдың февраль 27-де, декабрь 31-де; 2007 чылдың июль 31-де; 2008 чылдың январь 10-да; 2011 чылдың январь 20-де,

апрель 5-те, апрель 12-де, декабрь 31-де; «Шын», 2004 чылдың февраль 27-де; 2008 чылдың январь 22-де; 2011 чылдың январь 13-те, апрель 2-де, апрель 9-та, октябрь 18-те) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлүн үшкү кезээнге адаанга дараазында уткалыг «а» пунктуу немээр: «а) «Буян-Бадырғы» ордениниң I, II болгаш III чадалары»;

2) 4-кү чүүлге «Статудун бадылаар» деп

состерни «, «Буян-Бадырғы» ордениниң I, II болгаш III чадаларының статустарын бадылаар» деп сөстөр-биле солугу;

3) 6-гы чүүлүн ийги абзазынга «Медаль» деп сөстү «Буян-Бадырғы» ордени, медаль» деп сөстөр-биле солугу;

4) 17-ги чүүлге «Тыва Республика ордени-биле шаңнаткан» деп сөстөрниң соонга «, «Буян-Бадырғы» ордени-биле» деп сөстөрни немээр, «Тыва Республика ордениниң статутун» деп сөстөрниң соонга «Буян-Бадырғы» ордениниң статутун,» деп сөстөрни немээр;

5) Хоойлуга капсырылга:

а) Тыва Республиканың ордениниң статутунун 6 пунктунга «4000 рубль» деп сөстөрни «50000 рубль» деп сөстөр-биле солугу;

б) Тыва Республиканың ордениниң тодаргай бижилгезиниң соонга дараазында уткалыг «Буян-Бадырғы» ордениниң статутун болгаш «Буян-Бадырғы» ордениниң тодаргай бижилгезин немээр:

«Буян-Бадырғы» ордениниң статутунун үш чадаларын —

III чадазы, II чадазы болгаш I чадазы

1. «Буян-Бадырғы» ордени болза, ужурутказының талазы-биле Тыва Республика ордениниң соонда, Тыва Республиканың дээди күрүне шаңналдарының бирээзи болур.

2. «Буян-Бадырғы» ордени-биле Россия Федерациязының хамаатыларын шаңнаар, а ол ышкаш даштыкы хамаатылар болгаш хамааты эрге чок кижилер республиканың социал-экономикалык хөгжүлдэ-биле, эртем-шинчилел ажылдары-биле, культураны болгаш уран чүүлдү сайзырадыры-биле холбашкан онза, шылгараңгай чедишкени дээш, шылгараңгай спортчу чедишкени дээш, а ол ышкаш улустарның аразына тайбыңны, найыралды болгаш кады ажылдажылганы быжыглаарына кириген буттук үлүг-хуузу болгаш республикага кириген оон өске-даа онза, шылгараңгай ачы-хавыязы дээш шаңнаткан бооп болур.

3. «Буян-Бадырғы» ордени-биле шаңнаарын күш-ажылчы коллективтерниң, муниципалдыг тургузулаларының төлээлекчи органның, чагыргалар баштыңарының, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) база ол ышкаш Тыва Республиканың хөй-ниити органдарының мурнундан саналдап киригени-биле Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының Чарлыы-биле болдурар.

4. «Буян-Бадырғы» ордени-биле шаңнаарын III чададан I чадага чедир, дараалаштыр кылыр.

5. «Буян-Бадырғы» ордениниң III чадазы-биле шаңнаткан кижиге Тыва Республиканың республика бюджетинден 10000 рубль хемчээлдиг чаңгыс удаа бээр акша шаңналын тыпсыр.

6. «Буян-Бадырғы» ордениниң II чадазы-биле шаңнаткан кижиге Тыва Республиканың республика бюджетинден 20000 рубль хемчээлдиг чаңгыс удаа бээр акша шаңналын тыпсыр.

7. «Буян-Бадырғы» ордениниң I чадазы-биле шаңнаткан кижиге Тыва Республиканың республика бюджетинден 30000 рубль хемчээлдиг чаңгыс удаа бээр акша шаңналын тыпсыр.

8. «Буян-Бадырғы» ордени-биле шаңнаткан кижиге шыңзылганы бээр.

9. «Буян-Бадырғы» ордениниң I чадазын ленталыг кылдыр кедер.

10. «Буян-Бадырғы» ордениниң II болгаш III чадаларын хөректің солагай талазынга кыстырып алыр.

11. «Буян-Бадырғы» ордени хавыарын Тыва Республиканың Баштыңының — Чазааның Даргазының Чарлыы-биле белеткеп кылыр.

«Буян-Бадырғы» ордениниң I, II, III чадаларының

ТОДАРГАЙ БИЖИЛГЕЗИ

1. «Буян-Бадырғы» ордениниң I чадазы Будданың амыдыралының болгаш өөрединиң Хорлуу-Дээрбээн демдээ хевирлиг болур (1921-1926 чылдарда Таңды-Тыва Улус Республиканың сүлдези). Медальонун дал ортузунда Буян-Бадырғы Гун ноянынң

Тыва Республиканың девискээринде тускай тургузар черге транспорт херекселдерин тургузарының, оларны кадагалаарының, тургузарда болгаш кадагалаарына чарыгдалдарны төлээриниң, транспорт херекселдерин эгидер чурумунун дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

Бо Хоойлу административтиг хоойлудурум үрээр чоруктар дугайында Россия Федерациязының кодекизиниң 27.13 чүүлүнүн 10 кезээ-биле дүүштүр Тыва Рес-

портрет чуруу бар.

Ордениниң демдээ алдын-биле чайырла каан мөңгүндө кылыр. Арын талазында херел хевирлиг кылдыр рубин өңнүг эмаль биле чаап каан, уштары деңге чаттыла берген дөрт-адыр болур. Медальонун догандырының кырыкы кезээнде алды фонда ордениниң «Буян-Бадырғы» деп ады бижээн. «Буян-Бадырғы» ордениниң I чадазын калбаа 100 мм хемчээлдиг лентага кидер. Демдектин артыы талазының ортузунда «Тыва күрүнениң үндөзилекчизи» деп бижик, адаанда — «I чадазы» деп бижик бар.

I чадааның ордениниң демдээниң удурланыштыр чыдар херелдериниң уштарының аразында бедииниң хемчээли 100 мм.

I чадааның ордениниң демдээниң удурланыштыр чыдар херелдериниң уштарының аразында горизонталь аайы-биле хемчээл 100 мм.

2. «Буян-Бадырғы» ордениниң II чадазы Хорлуу деп демдектин стили хевирлиг формалыг. Медальонун дал ортузунда Буян-Бадырғы Гун ноянынң портрет чуруу бар.

Ордениниң демдээ арын мөңгүндө кылыр, арын талазын тоочалачак чинги көк өң-биле чаап каан. Медальонун догандырының адаккы кезээнде мөңгү фонда ордениниң «Буян-Бадырғы» деп ады бар. Долгандырының кырыкы кезээнде булуттар хевирлиг графиктиг чурулга (Тыва Арат Республиканың эң баштайгы почта марказынга дөмейлешкек). Долгандырының дескинди дөрт уштарында пирамида хевирлиг, аразын дунзаалап каан, үш деңгээлбөк бар. Дээрбек бүрүзүнүн ортузунда даш хевирлиг мөңгүн дөстөктиг. Дең хажылыг аразын дунзаалап каан үш деңгээлбектерниң аразында дөрт талазындан чаңгыс дээрбек бар, оон иштинде даш хевирлиг мөңгүн дөстөктиг. Символ болур лента (хадак) медальонун адаанда солагай таладан эгелээш, долгандырының аайы-биле чоруткаш, демдектин оң талазының адаанда төнгөн. Демдектин артыы талазының ортузунда «Тыва күрүнениң үндөзилекчизи» деп бижик, адаанда — «II чадазы» деп бижик бар.

II чадааның ордениниң демдээниң удурланыштыр чыдар херелдериниң уштарының аразында бедииниң хемчээли 90 мм.

II чадааның ордениниң демдээниң удурланыштыр чыдар херелдериниң уштарының аразында горизонталь аайы-биле хемчээл 90 мм.

3. «Буян-Бадырғы» ордениниң III чадазы Хорлуу демдектин стили хевирлиг формалыг. Медальонун дал ортузунда Буян-Бадырғы Гун ноянынң портрет чуруу бар.

Ордениниң демдээ бронза азы латуныдан кылыр, оон арын талазын дөрт-адыр хевирлиг кара-хүрөң өңнүг эмаль будук-биле чаап каан. Медальонун долгандырының адаккы кезээнде мөңгүн фонда ордениниң «Буян-Бадырғы» деп адын бижээн. Долгандырының кырыкы кезээнде булуттар хевирлиг график (Тыва Арат Республиканың эң баштайгы почта марказынга дөмейлешкек) чурук бар.

Долгандырының дескинди дөрт уштарында аразын дунзаалап каан үш деңгээлбек бар. Дээрбек бүрүзүнүн ортузунда даш хевирлиг бронзадан кылган дөстөктиг. Символ хевирлиг лента (хадак) медальонун адаанда солагай талазындан тура, долгандырының аайы-биле чоруткаш, демдектин оң талазының адаанда төнгөн. Демдектин артыы талазының ортузунда «Тыва күрүнениң үндөзилекчизи» деп бижик, адаанда — «III чадазы» деп бижик бар.

III чадааның ордениниң демдээниң удурланыштыр чыдар херелдериниң уштарының аразында бедииниң хемчээли 90 мм.

III чадааның ордениниң демдээниң удурланыштыр чыдар херелдериниң уштарының аразында горизонталь аайы-биле хемчээл 90 мм.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден, он хонук эрткенде, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Баштыңы —
Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың июнь 14
№ 1378 ДХ-1

Тыва Республиканың девискээринде тускай тургузар черге транспорт херекселдерин тургузарының, оларны кадагалаарының, тургузарда болгаш кадагалаарына чарыгдалдарны

кээринин, транспорт херекселдерин чурумун доктаадып турар.

1 чүүл. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин тургузары

1. Тыва Республиканың девискээринде тускай тургузар черлерге тудуп хоругдаан транспорт херекселдерин тургузарының талазы-биле ажыл-чорудулганы болгаш тускай тургузар черлерде транспорт херекселдерин камгалап-кадагалаарының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырып турар юридиктиг эргелиг черлеринин болгаш хуу сайгарлыкчыларның (моон ыңай уткелдиги дээр) даңзызын, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде тускай тургузар черлеринин турар черлеринин талазын Тыва Республиканың күрүне эрге-чиргээни орук-транспорт комплекзинин талазы-биле бүрүн эрге берген күүсекчи бодунун албан-езузуңуң сайтызында «Интернет» медээ-телекоммуникация четки-инне кирир болгаш онза чугула байдалга турар.

2. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин тургузуп турар кижилер оң конструкциязы-биле көрдүнгенин езуугаар транспорт херекселдерин кирер черлерин таңмалааш, хаап турар.

3. Тудуп хоругдаан азы орук-транспорт комплекзинин түңнелинде үрелишкинге азырышкан транспорт херекселин өске транспорт херекселин дузазы-биле тускай тургузар черге сөөртүп апаар. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин өске транспорт херекселин дузазы-биле (улуг чүк-чүк транспорт херекселдери, тракторлар, өске боду чоруур орук-тудуг болгаш оон-оо өске машиналар, оларның кожуглары) тургузары болдунар аргажок таварылгада, транспорт херекселин ээзинин бодунун башкарылганын, чок болза Россия Федерациязының административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар дугайында кодексинин 27.13 чүүлүнүн 3 кезээнде айтылган кижилеринин дузазы-биле тургузарын чөпшээрээр.

4. Чолаачызы чок турда транспорт херекселин тудуп хоругдаанының дугайында штики херектер органының девискээр органының дежурный кезээнде доп-дораан ыңнадыр. Иштики херектер органының албан-дужаалдыг кижизи транспорт херекселин тудуп хоругдаанының дугайында ээзинге (ээзинин чоруткан төлээзинге), транспорт херекселин ээзин (ээзинин чоруткан төлээзин) илередири-биле эргежок чугула азырылгада хемчеглерни албышаан, медээлеп дыңнадыр.

2 чүүл. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин учеттаары

1. Тускай тургузар черге тудуп хоругдаан транспорт херекселдеринин учедун орудар.

2. Учетту тудуп хоругдаан транспорт херекселдеринин учедун кылдыр журналга коон ыңай - журнал дээр) күүседикчи медээлээр, олче дараазында медээлерни кирер:

1) тудуп хоругдаан транспорт херекселин дугайында медээлерни (марказын, оделин, күрүне бүртүкелдин кылган таарын);

2) тудуп хоругдаан транспорт херекселин тускай тургузар черге тургузарының барым-тазын (транспорт херекселин тудуп хоругдаанының дугайында протоколдун эмерин болгаш ай, хүнүн, база транспорт херекселин тудуп хоругдаанының дугайында кылган административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкенин дугайында протоколдун дугаарын, ай, хүнүн);

3) тудуп хоругдаан транспорт херекселин тургузуп турар кижинин фамилиязын, инициалын, албан-дужаалын, оң холунун үүн, транспорт херекселин тургускан ай, хүн болгаш үезин;

4) тудуп хоругдаан транспорт херекселин дагалаар кылдыр хүлээп алган кижинин бан-дужаалын, фамилиязын, инициалын, оң холунун үжүүн болгаш транспорт херекселин кирген ай, хүнүн болгаш үезин;

5) тудуп хоругдаан транспорт херекселин дүрерин чөпшээрээр кижинин албан-дужаалын, фамилиязын, инициалын;

6) тудуп хоругдаан транспорт херекселин дүрген ай, хүнүн болгаш үезин;

7) тудуп хоругдаан транспорт херекселин ээлеп алган кижинин дугайында медээни, оң холунун үжүүн кирир.

3. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин учедун кылдыр журнал оң камгал-кадагалалы дээр хүлээлге алган күү-дикчиге, үш чыл иштинде, шыгжаттынар.

3 чүүл. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин кадагалаары

1. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин кадагалаар кылдыр хүлээп алырын чолаачы ашынаның ээзи, ээзинин төлээзи) көрүп да долдурар хыналда актызы езуугаар

кылып, актыга бүртүкел кылган дугаарын, тудуп хоругдаан транспорт херекселин даштыкы хевиринин дугайында медээни, оң четчелеттингенин, салонда, багажта болгаш кузовта идик-хеп болгаш чүк бары-нын дугайында, бир эвес ыңдыг чүүлдер бар болза, айтыр. Актының хоолгазын транспорт херекселин чоллаачызынга (ээзинге, ээзинин төлээзинге) хол үжүүн салдыргаш, бээр. Актының хевирин бүрүн эргелиг орган доктаадып тургузар.

2. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин кадагалаарының хуусаазын тускай тургузар черге ону кириген үеден тура, шактап санаар.

3. Тускай тургузар черинин ажыл-чорудулганы оң девискээринче болгаш ол девискээрге турар транспорт херекселдеринче өске кижилеринин хостуг кирерин болдурбас кылдыр организастаттыг турар ужурулг.

4 чүүл. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин тургузарының болгаш кадагалаанының чарыгдалдарын төлээр

1. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин тургусканы болгаш кадагалааны дээр төлевирни Тыва Республиканың күрүне эрге-чиргээни орук-транспорт комплекзинин талазы-биле бүрүн эрге берген күүсекчи органының доктааткан хемчээли-биле алыр.

2. Тускай тургузар черге транспорт херекселин кадагалаанының баштайгы хонуктары дээр төлевир тыртпас.

3. Колдуунда-ла транспорт херекселин кадагалааны дээр төлевирни оң тускай тургузар черге турган долу шак бүрүзү дээр алыр.

5 чүүл. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин эгидип бээр

1. Төлээлтирген албан-дужаалдыг кижилер транспорт херекселин тудуп хоругдаанының чылдаганын чайладырынга бүзүрелин шыңыткаш, тускай тургузар черде тудуп хоругдаан транспорт херекселин үндүрүп бээр кылдыр чөпшээрелди (бижимел хевирге) бээр болгаш административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкенин дугайында протоколга азы транспорт херекселин тудуп хоругдаанының дугайында протоколга чогуур бижилгени кылып.

Чөпшээрелди дүн-хүн чокка бээр.

2. Тускай тургузар черде турар транспорт херекселин чоллаачының (ээзинин, ээзинин төлээзинин, албан-дужаалдыг кижинин) кирерин, оң камгалал-кадагалалы дээр харысалгалыг кижилер барда боттандырат.

3. Тудуп хоругдаан транспорт херекселин чоллаачыга (ээзинге, ээзинин төлээзинге) үндүрүп бээрин тускай тургузар черге транспорт херекселин тургузары болгаш кадагалааны-биле холбашкан чарыгдалдарын төлээнин соонда, төлээлтирген албан-дужаалдыг кижинин чөпшээрелинге үндөйлөп, дүн-хүн чок боттандырат.

4. Административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чоруктар дугайында Россия Федерациязының кодекзинин 24.5 чүүлүнүн 1 кезээнин 1 пунктузу-биле, 2 пунктузу-биле (хоойлу-дүрүмге удур үүлгедиглер кылган үеде (үүлгедиглер кылбаан) хамааты Россия Федерациязының административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкенин дугайында кодеккизи-биле көрдүнгени административтиг харысалга оонар хире назы четпез таварылгандан аңгыда), 3, 7 пунктулары-биле көрдүнген үндөзіннерге хамаарыштыр административтиг хоойлу-дүрүм үрээнин дугайында херекти соксаткан таварылгада, транспорт херекселин камгалал-кадагалааны дээр алыр чарыгдалдарын Россия Федерациязының хоойлужудулганы-биле доктааткан чурум езуугаар төлээр, а транспорт херекселин оң ээзинге азы ол транспорт херекселин ажылаар азы башкараар эргелиг кижиге доп-дораан үндүрүп бээр.

5. Иштики херектер органнын тускай тургузар черде тургускан транспорт херекселин камгалал-кадагалалы дээр база оларны үндүрери дээр харысалгалыг организациялар-биле кады ажылдажылганын керээ үндөзіннерге боттандырат.

6. Тускай тургузар черде тудуп хоругдаан транспорт херекселинге болгаш оң эт-сөвинге, ону сөөртүп азы кадагалап турда чедиринген когаралды Россия Федерациязының хоойлужудулганы-биле дүүштүр эгидип төлээр.

6 чүүл. Бо хоойлунун күштүг болуп кирери

Бо хоойлу 2012 чылдың июль 1-ден күштүг болуп кирер, ыңалза-даа ол албан-езуу-биле парлаттыг хунден, он хонуктан эрте эвес болур.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың июнь 14-дүгүн
№ 1380 ДХ-1

«Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерин акша-шалыңының база мактал акшазының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер кириринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

2006 чылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 «Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын болгаш Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерин акша-шалыңының база мактал акшазының дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга («Шын», 2006 чылдың июль 8-те; 2007 чылдың июнь 5-те; 2009 чылдың апрель 21-де, июль 28-те; 2010 чылдың январь 19-та; 2011 чылдың август 23-те, октябрь 25-те, декабрь 31-де; «Тувинская правда», 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июль 7-де, июль 5-те; 2008 чылдың январь 10-да, январь 15-те; 2009 чылдың апрель 24-те, август 1-де; 2010 чылдың февраль 11-де; 2011 чылдың август 6-да, октябрь 19-та, декабрь 30-де) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 1-ги чүүлүн 3 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Хөлезилекчинин төлээзинин шийтпир-биле Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерге акша шаңгалыг хемчээли-биле ай санының мактал акшазын төлөп болур. Бо дүрүм айыткан мактал акшаны албан чурум езуугаар төлөп турар Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазынга, Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) бодунун ажыл-чорудулганын доктаамал профессионал үндөзінде боттандырып турар депутаттарынга, Тыва Республикага Кижинин эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчиге, Тыва Республикага Уругун эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг

«10 кезек

Тыва Республикага Кижинин эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлекчинин аппараттарының күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының албан-дужаалдарының эге шалыңнары

Албан-дужаалдарның ады	Албан-дужаалдарның эге шалыңнары (айда рубль-биле)
Секретарь	3216,8
Инспектор	2987,0

2 чүүл

1. Бо хоойлу 1-ги чүүлүн 1 болгаш 4 пунктуларының дүрүмнеринден аңгыда, ону албан-езуу-биле парлаан хүнден, он хонук эрткенде, күштүг болуп кирер.

2. Бо хоойлунун 1-ги чүүлүнүн 1 пунктузун дүрүмү 2012 чылдың январь 1-ден эгелеп тытып келген хоойлу-дүрүм хамаарылгаларына хамаарыштыр ажыллаттынар.

Тыва Республиканың «Муниципалдыг албан дугайында» хоойлузунга өскерилгелер кириринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)
2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

2000 чылдың январь 12-де № 389 Тыва Республиканың «Муниципалдыг албан дугайында» хоойлузунга («Тувинская правда», 2001 чылдың март 29-та; 2003 чылдың июль 26-да; 2004 чылдың июнь 16-да; 2005 чылдың декабрь 30-де; 2007 чылдың декабрь 17-де; 2008 чылдың август 21-де, декабрь 4-те; 2009 чылдың май 20-де; 2010 чылдың февраль 4-те, декабрь 30-де; 2011 чылдың июль 14-те, ноябрь 29-та; «Шын», 2001 чылдың март 27-де; 2008 чылдың сентябрь 4-те, декабрь 9-та; 2009 чылдың июнь 2-де; 2010 чылдың январь 19-та; 2011 чылдың январь 13-те, июль 16-да, ноябрь 29-та) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 13-чүүлүн 1 пунктузун дараазында эдилге-биле бижири:

«1. Эрге-ажыктар талазы-биле чөрүлдээ дээр, муниципалдыг албан-хаакчының хууда сонургалы (дорт азы доора) оон албан-дужаал хүлээлгелерин чөптүг күүс-динге салдарлыг азы салдар чедирип болур болгаш муниципалдыг албан-хаакчының хууда сонургалының болгаш хамааты-ларның, организацияларның, нийтиледин, Россия Федерациязының, Тыва Республика-ның, муниципалдыг тургузунун хоойлу езуугаар эрге-ажыктарының аразында хамаа-тыларның, организацияларның, нийтиледин, Россия Федерациязының, Тыва Республика-ның, муниципалдыг тургузунун ыңдыг хоой-лу езуугаар эрге-ажыктарына хора чедирип болур аргалыг чөрүлдээлер тывылдырар азы тывылдырып болур байдал болур.»

2) 14-кү чүүлүн 1 пунктузунга;

а) адаанда 8 пункту дараазында

төлээлекчиге, Тыва Республиканың Саналга палатазының даргазынга, оң оралакчы-зынга болгаш Тыва Республиканың Саналга палатазының аудиторларына хамаарыш-пас.;

2) 11-ги чүүл дараазында эдилге-биле бижири:

«11 чүүл. Район коэффициентизи (коэффициент) болгаш хуу немелдези

Күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерин акша-шаңгалынга, хамааты албан-хаакчыларның акша-шалыңына район коэффициентин (коэффициент) болгаш хуу немелдезин Кыдыкы Соңгу чүк район-нарынга болгаш аңаа деңнеттинген черлерде ажылы дээр Россия Федерациязының хоой-лужудулганы-биле дүүштүр доктаадыр.»

3) 12-ги чүүлүн 3 кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Күш-ажыл төлевиринин фондузу бо чүүлүн 2 кезээнде көрдүнген акша-хорөң-гилерден, ол ышкаш дараазында акша-хорөңгилерден хевирлеттинер:

1) Кыдыкы Соңгу чүк районнарынга бол-гаш аңаа деңнеттинген черлерде ажылы дээр район коэффициентинин (коэффи-циент) болгаш хуу немелдезинин төлөл-гелеринге;

2) федералдыг хоойлулар-биле болгаш Россия Федерациязының өске-даа норма-тивтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле, Тыва Республиканың хоойлулары-биле болгаш өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм акты-лары-биле көрдүнген өске-даа төлөл-гелерге.»

4) 2 капсырылга дараазында уткалыг 10 кезекти немээр:

3. Бо хоойлунун 1-ги чүүлүнүн 4 пунктузун дүрүмү 2012 чылдың апрель 3-тен эгелеп тытып келген хоойлу-дүрүм хамаа-рылгаларына хамаарыштыр ажыллаттынар.

Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2012 чылдың июнь 14-дүгүн
№ 1382 ДХ-1

эдилге-биле бижири:

«8) бодунун дугайында база бодунун өг-бүлезинин кижигүннеринин дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулганы-биле көрдүнген медээлерни доктааткан чурум езуугаар кирир.»

6) адаанда 11 пункту дараазында эдилге-биле бижири:

«11) албан-дужаал хүлээлгелерин күү-седип турда, бодунун дорт хамаарылгалыг даргазының эрге-ажыктар чөрүлдээзинге чедирип болур хууда сонургалының дугайында бижимел хевир-биле дыңнадыр болгаш ыңдыг хевирлиг чөрүлдээни болдурбас талазы-биле хемчеглерни алыр.»

3) 14-чүүлүн 1 пунктузунга:

а) бирги абзацта «Хамаатының туруп болбазының» деп сөстөрнү «1. Хамааты дараазында туруп болбас» деп сөстөр-биле солугу;

б) адаанда 5 пунктуда «ашак-кадайның уруглары» деп сөстөрнү «ашак-кадайның уруглары болгаш уругларының ашактары болгаш кадайлары» деп сөстөр-биле солугу;

в) адаанда 9 пункту дараазында эдилге-биле бижири:

«9) муниципалдыг албанче кирип тура, 2008 чылдың декабрь 25-те № 273-ФХ «Коррупцияга удур демисел дугайында» Федералдыг хоойлу-биле болгаш өске-даа федералдыг хоойлулар-биле, бо хоойлу-биле көрдүнген медээлерни кирибес азы билдингир-ле шын эвес азы долу эвес медээлерни кирир болза.»

(Уланчызы 6-тыгарында).

(Уланчызы. Эгези 4-5-ки арыннарда).

4) 16-гы чүүлде:

а) 1 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«1. Чогуур даңзыже кириген муниципалдыг албан-дужаалдарын ээлеп ажилдаарынче кордап турар хамаатылар, айыткан албан-дужаалдарны ээлеп турар муниципалдыг албан-хаакчылар чылдың-на бодунуң орулгаларының дугайында, эт-хоренгизиниң дугайында болгаш эт-хоренги шинчилиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни, а ол ышкаш ашааның (кадайының) болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, эт-хоренгизиниң болгаш эт-хоренги шинчилиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни хөле-злекчинин (ажыл берикчинин) төлээинче кириер хүлээлгелиг. Айытылган медээлерни Тыва Республиканың күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының орулгаларының, эт-хоренгизиниң болгаш эт-хоренги шинчилиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң доктааткан чуруму езугаар болгаш хевир-биле кириер.»

б) 3 пунктуну дараазында эдилге-биле бижири:

«3. Муниципалдыг албан-хаакчының орулгаларының дугайында, эт-хоренгизиниң дугайында болгаш эт-хоренги шинчилиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни ооң төлөвир кылып шыдаар шинээн доктаадыры-биле азы тодарадыры-биле, чүдүлге азы өске-даа хөй-ниити каттыжыыш-

кынарнының, өске-даа организацияларның, а ол ышкаш хуу кижилерниң фондуларынче оргүлдерни (дадывырларны) дорт азы дооразындан кириер хевирге чыыры-биле ажылгаарын болдурбас.»

в) дараазында уткалыг 5 пунктуну немээр:

«5. Чогуур даңзыже кириген муниципалдыг албан-дужаалдарын ээлеп ажилдаарынче кордап турар хамаатыларның, айыткан албан-дужаалдарны ээлеп турар муниципалдыг албан-хаакчыларның, ыңдыг хамаатыларның болгаш муниципалдыг албан-хаакчыларның ашааның (кадайының) болгаш назы четпээн уругларының муниципалдыг органнарның эрге-ажыктарына хамаарыштыр банк, үндүрүг азы өске-даа хоойлу езугаар чажыт болуп турар медээлерин кириер дугайында дилеглерни, шалыпкын-истелге хемчеглерин чорудар дугайында хоойлу-дүрүм камгалаар органнарже дилеглерни Россия Федерациязының нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле тодарааткан чурум езугаар Тыва Республиканың Баштыңы — Чазаның Даргазы чорудар.»

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы —

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14

№ 1384 ДХ-1

Тыва Республиканың «Уксаалыг мал ажылының дугайында» Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)

2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

1995 чылдың декабрь 26-да № 452 Тыва Республиканың «Уксаалыг мал ажылының дугайында» Хоойлузунга (Тыва Республиканың Хоойлужудулгаларының чыындызы, 2001 чыл, № 2, 13 чүүл; «Тувинская правда», 2003 чылдың июль 4-те, октябрь 23-те; 2008 чылдың август 28-те, декабрь 6-да; 2010 чылдың декабрь 2-де; «Шын», 2003 чылдың июль 3-те, ноябрь 6-да; 2008 чылдың сентябрь 2-де, декабрь 9-та; 2010 чылдың ноябрь 30-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлдүн он дөрткү абзазын дараазында эдилге-биле бижири:

«уксаажыдылга херечилели — уксаалыг малдың тывылганын, бүдүрүмчелин болгаш өске-даа шынарын база ол ышкаш үрениң азы эмбрионнуң тывылганын болгаш шынарын бадыткап турар документ;»

2) 8-ки чүүлдүн үшкү кезээнге «сертификаттын (херечилелдин)» деп сөстөрни «уксаажыдылга херечилелин» деп сөстөр-биле солугу;

3) 11-ги чүүлдүн ийги кезээнге «сертификат-биле (херечилел-биле)» деп сөстөрни «уксаажыдылга херечилели-биле» деп сөстөр-биле солугу;

Арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының немелде саң-хөө хандырылганын чорудуп турар Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хоренгилерин ажылгаарының чурумунун дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)

2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

Бо Хоойлу 1999 чылдың октябрь 6-да № 184-ФХ «Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарның организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 26.3 чүүлүнүн 7 пунктузу-биле дүүштүр арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының субъектилериниң күрүнениң эрге-чагырга органнарына Россия Федерациязының Арга-арыг кодекзиниң 83 чүүл-биле дүүштүр дамчыдып берген Россия Федерациязының чамдык бүрүн эргелерин (моон ыңай — дамчыдып берген бүрүн эргелер дээн) боттандыраарының немелде саң-хөө хандырылганын чорудуп турар Тыва Республиканың республика бюджетиниң (моон ыңай — республика бюджет дээн) акша-хоренгизин ажылгаарының чурумун доктаадып турар.

1 чүүл

1. Арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының немелде саң-хөө хандырылганын республика бюджетинден акша-хоренгизини аңгылаары көрдүнүп турар.

2. Арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының немелде саң-хөө ханды-

рылганын чорудуп турар республика бюджетиниң акша-хоренгилериниң хемчээлин ээлчеглиг саң-хөө чылында болгаш планныг үеде республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктаадып тургузар.

2 чүүл

1. Арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының немелде чарыгдалдарын акшаландыраарына республика бюджетиниң акша-хоренгизиниң хемчээлин Россия Федерациязының бюджеттер чарыгдалдарының бөлүктээшкени-биле дүүштүр республика бюджетиниң чарыгдалдарының ведомство структуразына бадылаар.

2. Арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраары кылдыр бүрүн эрге берген Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының күүсекчи органы (моон ыңай — төлээлеттирген орган дээн) бюджет акша-хоренгилериниң кол башкарыкчылары болур.

3. Төлээлеттирген орган арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының немелде саң-хөө хандырылганын республика бюджетиниң акша-хоренгизин тускай сорулганынга ажылгаары дээш харысалгалыг болур.

3 чүүл

1. Республика бюджетиниң акша-хоренгизин төлээлеттирген орган Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың бюджет хоойлужудулганы-биле дүүштүр арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының бюджеттер акшаландырышкыннары кылдыр ажылгаар болгаш ону өске сорулгаларга ажылгап болбас.

2. Арга-арыг хамаарылгаларының талазы-биле Россия Федерациязының дамчыдып берген бүрүн эргелерин боттандыраарының немелде саң-хөө хандырылганын чорудуп

«Тыва Республикага хуу эмчи ажыл-чорудулганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)

2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

2002 чылдың май 28-те № 1405 «Тыва Республикага хуу эмчи ажыл-чорудулганының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2002 чылдың июнь 4-те; 2004 чылдың декабрь 31-де) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

«1 чүүл. Хуу эмчи ажыл-чорудулганының хоойлу-дүрүм талазы-биле таарыштырылганы

Тыва Республикага хуу эмчи ажыл-чорудулганын хоойлу-дүрүм талазы-биле өйлеп таарыштыраары Россия Федерациязының Конституциязы-биле, 2011 чылдың ноябрь 21-де № 323-ФХ «Россия Федерациязының хамаатыларының кадыын камгалаарының үндэиннериниң дугайында» Федералдыг хоойлу-биле, Россия Федерациязының өске-даа федералдыг хоойлулары-биле болгаш нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлулары-биле болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары-биле дүүштүр боттандыраар.»

2) 2-ги чүүлге:

а) ийги абзацы дараазында эдилге-биле бижири:

«хуу эмчи ажыл-чорудулганы — эмчи дузаламчызын көргүзөр, эмчи экспертизаны, эмчи шинчилгелерин болгаш эмчи тодарадылгаларын, санитарлыг-эпидемияга удур (профилактиктиг) хемчеглер чорудар талазы-биле хуузуна тускай эртеминин талазы-биле ажыл-чорудулга болгаш органнарны болгаш (азы) тканьнарны солуй салыры-биле, медицина хергелдеринге ханны болгаш (азы) ооң компонентилерин донорлаары-биле холбашкан профессионал ажыл-чорудулга;»

б) бешки абзацы дараазында эдилге-биле бижири:

«эмчи дузасы — кадыкшылды хевээр арттыраарыне болгаш (азы) катап тургузарынче уланган болгаш олче медицина ачы-дузаларын көргүзери кирип турар, ап

«Күш-ажыл хоочуннарынга болгаш тылдың ажыл-ишчилеринге социал деткимче хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)

2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1159 УХ-1 «Күш-ажыл хоочуннарынга болгаш тылдың ажыл-ишчилеринге социал деткимче хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың апрель 9-та; 2008 чылдың январь 31-де; 2011 чылдың ноябрь 29-та, декабрь 30-де; 2012 чылдың февраль 16-да; «Шын», 2008 чылдың февраль 5-те, май 22-де; 2011 чылдың декабрь 6-да, декабрь 31-де; 2012 чылдың февраль 16-да) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги чүүлде пунктуларның дугаарларын ап кааптар;

«Политиктиг репрессиялардан агарткан кижилерниң болгаш когараан деп санадып турар кижилерниң социал деткимчезиниң хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 3 чүүлүнүн ийги абзазын күжүн чидирген деп санаар дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи)

2012 чылдың май 23-те хүлээп алган

1 чүүл

2004 чылдың декабрь 29-та № 1147 УХ-1 «Политиктиг репрессиялардан агарткан кижилерниң болгаш когараан деп санадып турар кижилерниң социал деткимчезиниң хемчеглериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун («Тувинская правда», 2004 чылдың декабрь 31-де; 2005 чылдың май 19-та; 2011 чылдың декабрь 20-де; 2012 чылдың февраль 16-да; «Шын», 2011 чылдың декабрь 20-де; 2012 чылдың февраль 16-да)

турар республика бюджетиниң акша-хоренгизин чарыгдары дээш контроль Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының саң-хөө талазы-биле бүрүн эргел күүсекчи органы, база Тыва Республиканы саналга палатазы боттандыраар.

4 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы —

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14

№ 1388 ДХ-1

чорудар бөлүк хемчеглер;»;

в) сески абзацы дараазында эдилге-биле бижири:

«эмчи хандырылганы — аарыгга удур хемчеглер алырынче, диагнозун тургузарынче болгаш аарыгларны эмнээринче медицина талазы-биле келдерилге кылырынче уланган болгаш чайгаар боду эк жээн деп түңнелдиг эмчи кижилге азы бөлүк эмчилер кижилге;»

г) тоску абзацы дараазында эдилге-биле бижири:

«эмнедикчи — эмчи дузасы көргүзүр турар азы бодунда аарыгның барында болгаш ооң байдалындан хамаарылга чок, эмчи дузанын көргүзери дээш дуза диле келген кижиг;»

д) он бирги абзацы дараазында эдилге-биле бижири:

«хамаатыларга халас эмчи дузанын көргүзериң күрүне магадылалдарының программалары — эмчи дузанын көргүзүрүнүн хевирлерин болгаш байдалдарын эмчи дузанын хемчээлиниң нормативтерин, эмчи дузанын чангыс катап хемчээлинге саң-хөө чарыгдалдарының нормативтерин, саң-хөө хандырылганын кижисанынга нормативтерин, эмчи дузанын тарифтер тургузарының чурумун болгаш структуразын тодарадып турар, а ол ышкаш Тыва Республиканың девискээринде Россия Федерациязының хамаатыларынга хала көргүзүп турар эмчи дузанын шынарын болгаш чедингирин үнелээн барымдаалар көрдүнүп турар, Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың доктааткан чуруму езугаар бадылаан нормативтиг хоойлу-дүрүм актылары.»

3) 23-кү чүүлдү күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы —

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14

№ 1390 ДХ-1

2) 3-кү чүүлде пунктуларның дугаарларын ап кааптар;

3) 7-ги чүүлдүн бирги абзазында «2-ги чүүлдүн 5 болгаш 6 пунктуларында база 3-кү чүүлдүн 4 пунктузунда» деп сөстөрни «2-ги чүүлдүн алды болгаш он дугаар абзацтарында база 3-кү чүүлдүн бешки абзазында» деп сөстөр-биле солугу.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы —

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14

№ 1392 ДХ-1

3-кү чүүлүнүн ийги абзазын күжүн чидирген деп санаар.

2 чүүл

Бо Хоойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы —

Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2012 чылдың июнь 14

№ 1395 ДХ-1

Арапчор ОКСУР,
Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы.

КИДИС ӨГДЕН ЭГЕЛЭЭН БОЛГАШ...

Журналисттиң кыдыраажындан

Делегей чергелиг психологтарны-биле алырга, сөөлгү эрткен ийи чүс чылда долгандыр хүрээлелди үрегдээни эң хай-бачыттыг, халак-хилинчектиг. Ооң хемчээли эрткен 200 муң чылдан ажыг. Капиталистиг база коммунистиг адаан-мөөрей техниктиг чорудугларның күчүтен күчү-күжүн аңаа хереглээн. "Шары-буга кожуп алгаш, тракторга канчап деңнээр" туруш дөң черге өг өглээр, дөлем черге мал малдаар, уургайга тараа шыгжаар тыва чоннуң бир тускайлаң харык-шинээн үзе шапкан. Аалдарлыг арбан эң чоктанчыг.

Республикавыстың Национал үзеинде конференция залынче аалганы Улу чылының бүдүүнүнде алгаш, Сүме-Белинде авылдыг бурганның ыдык тураскалының өреге, аалдарлыг арбан болгаш долгандыр хүрээлелге ырыткылыг энерелин хүндүс сакыр, дүне дүжээр кижик-чолга нааштым. Сөөлгү катап 1962 чылда барык бежен чыл бурунгаар наа бардым. Чаа-Хөл ортумак школазын чап-чаа дооскан оол-ыс өөрүмнү татар (хакас), орус, урпат башкылар өөредип чораан. Кызыл суглуг Баян-Кол, Чааты (Юдураа), Ак-Туруг, Урбун, Ус-ксы, Кара-Тал болгаш өске-даа ерлерден он оолдар, кыстар чан доостувус.

Башкыларывыстың чартынын хой кезин эр кижилер. Еврей Ф. Вайнберг, тыва В.С. Кызыл-ыл, татар (хакас) К.А. Кызыл-оол, орус В.Т. Бахтин, өскелер-даа ак-үезин меңээ черле харамнан-зынга амырааным хемчээл чок. Тенгинин чеди шак чедер-четпес рда, Владимир Тихонович да-лгада (интернатта) мени оттур-ш, спорт шөлүнче хаара тудар. ыш сөөлүндө кыжын өөрүм-биле ақтап бар чыдырымда, Клавдия Рхиповнаның кашпагайы хөлчөк, тле мени доктаадыпкаш, хаагым ырып алгаш, клазымче киригеш, мин шоочалай шаап каар. Мате-тика эртемнеринге билим мөл-к-калдык. "Өөредилге" эң кол үл, спортчу маргылдаалар чүгле ырылгаш деп, ооң санап тур-ны ол. Шак ындыг кымыг-чүге-а чагыртпас быжыг турушту ын-гы Булуң-Терек чеди чыл шко-зының математика башкызы М.Х. эрнинг-оол ээлеп чораан.

Мартемьян Ховалыговичиниң онзагай талазы болза, шыды-ага ийиги черни 16 харлыында-Тыва иштинге ээлеп кирипкени. Чергелериниң аразынга эвес, уг, бедик арга-дуржулгалыглар-ле шыдыраа оюннардынга элээди зынында-ла бодун көргүзүп тигипкен! Хостуг үелеринде ортка, ооң бүгү хевирлеринге мин тендеп, халымаа халыын оол-рны хаара тудар. Аңаа төлевир-а негевес. Бо талазы-биле чүгле ыгыс чижек. Бир кезек доскел-ктар чедиги классты доостувус. Урунуң өске-даа оолдарын кадып-гаш, Ийме суурга оюн-тоглаага кириштирген. Улаштыр кадыр-рт дагларлыг Хемчиктин чалым-руг кашпалдарын каш хонук аштыр кезип чоруптувус, Х.М. эрнинг-оол-биле кады спортчу шкылар күш-хүнезини-биле сти хандырып чораан. Кыс-Ха-ыр деп бедик турунуң кырынче бергеним ынчан сагыжымны ыгынналдырган. Хемнин ол ча-ы чүгле бир базым хире келген, жым дескине берген... Бурунгу тыва езу-чаңчыл-биле ырга, төрөөн дылы, чери, кожа-

хелбээлери — бир баг. Эң кол ынаныг — аалдарлыг арбан. Дөң черге өөн тигери, дөлем черге малын малдаары. Спортчу башкы-ларывыс-биле кады чорааш, хой-луг аалдарга кире дүшкеш, чингине тыва чем-биле хүндүлөдип чор-дувус. Хууда тускай амыдырал-дыгларның бир кезиниң төрелде-ри, таныш-көрүштери мээң сумум Кызыл-Дагның чоок-кавы де-вис-кээрлеринде бар болган. Оларның бирээзи дагаалар өстүрүкчүзү Балчама. Фамилиязы Сат ышкаш. Экиргээ, оюн-баштаа-биле ол онзагай. Оолдарының бирээзи Көшкендей. Бир уруу-биле кады төрөөн Яңмаа даай-авамның оглу Сайын-оол өгленип алган. Ол-бо чер-девискээрде кадыр-берттерге могап-шылаас, бергелерни ажып эртеринге Мартемьян Ховалыгович элээди назыныгларны чаңчыктыр-ган. Барык бүгү назынын, пенсия үнүгөге дээр, чаңгыс школага бо башкым дег эрттиргеннер ховар. Ынчангаш кызыл-дагжылардан дилээрим болза, Булуң-Терек шко-лазын М.Х. Меңниг-оол аттыг кылдыр адап көрээлиңер. Эвээжи хамаан эвес, аян-чорук үезинде, хууда амыдыралдыг, чүгле ботта-рының өңчү-хөреңгизи-биле чурт-тап чоруурлары ынчан херекке албааным — бөгүгү хомудалым. Тыва төөгүнү эң эки билер Ш.Ч. Сатка, Н.Л. Кунчунга, Ю.Л. Аран-чунга, К.Д. Аракчаага бөгүн хөл-чөк мөгөйп чор мен. Оларның э-кериглери, тус кезек үеде барык чажыт бүдүү тайылбыры алыс шыңче чоокшулаашкын. Репрессия таварышкан, "кем-херек үүлгет-кен" ак сеткилдиглерниң дугайында медээ-чарны Николай Лүдүжа-пович сонургаткаш, бо талазы-биле бижимелдерни архивтен тып бээр турган. С.К. Токаның партия обкомунун архивинде бижимелде-риниң бир кезин ол чугаалап берген.

Дараазында онзагай болууш-кунну чай-хос кадында барык каш ай дургузунда чүгле меңээ дыңнат-кан. Ооң кол утказы мындыг. Тыва — одар-белчири, аң-меңи, курлавыр-байлаа-биле эң ховар куржаг. Райончуттунган чинге-тараазы, кызыл-дустуг Дус-Даа — амы-тын. 1939 чылда С. Тока-биле ужуражышкынга В.М. Молотов демдеглээн. "СССР-ге каттыжары амдызында ТАР-га чидириг, тыва чоннуң хууда бот-тускайлаң амыдыралы езулуг бедик депшилге" дээрзин Вячеслав Михайлович ынчан чижек-барымдааларга даянган, бистиң күрүнөвис силерни доктаамал хайгааралдыг камгалалында алга-нын катап-катап тайылбырлаан.

Шынап-ла, биске кожавыс Моол күрүнениң безин эл-хол ха-маарылгалыын дыңнаан, билер мен. Хем-суг элбек аржаан бараа-ны ак-көк кылдыр көстүр. Мал-маганның төлү, кулунчактарның

дешкилежири, анайларның кур-кажааны кырлап ойнаары, дөзевил-лээр, халас концерт. Бодаганның хилинчек чогу аажок, дөрт-беш харлыг кижиги төлүндө оюн эрээр. Аас чогаалы-биле алырга, теве малдың угаан-медерели беш хар-лыг кижиги төлү хире. Кижиги үш хар-лаптарга, оон бажының дүгүн хыл-быктаар. Төрелдери аңаа белек кылдыр чаш мал-маганын белекке бээр. Чеди харлыында ол берген мал-маган чүс-даа чедир өзүп кээп болур.

Чаа-хөлчүлөрдөн эң онзагай улус — Кашпал, Урбун чону. Сат Шаңгыр-ооловна Толунчаптың са-нап турары-биле алырга, Ак-Чер деп адаар Чаа-Хөлче төрөл бөлүк 1930 чылдарның ортаа үезинде кө-жүп үнгөн. Бо башкының төрелде-ри мени өрү тыртып келген. Олар-ның бирээзи — Эрес-оол Сотпа. Эртежи-биле ол ылгалдыг. Даң бажында мени оттура кааптар. Интернат бажының кырынче үне бергеш, экзаменнерге белеткенир турдувус. Алгебра, физика, химия-да уг-шии меңээ билдинмес айтырыгларны эжимниң детким-чези-биле шээжилеп алыр турдум. Орус литературага мен оон шору турдум. "Физматче кады дужаап кирээли, ында темаларны менден артык билер-дир сен" — дээн. Оон көгүлдезинге алыспайн, Кызылда башкы институтунуң төөгү, фило-логия факультетинче дужаап алдым.

Шулуу Чыргал-оолович Сат-С.Ш. Толунчаптың чоок төрели. Таджикистан-Афганистан кызы-гаарынга тургаш, башкымче 1963 чылдың чай төнчүзүндө Памир дагларында бүгү байдалды тайыл-бырлап бижээн чагааны чоруттум. Хары дораан келген. Башкымның чорутканы сүмелерниң дузазы-биле СЭКП кижигүнүнүң канди-дады апардым. Ийиги болгаш үшкү чылдарда тускай шилиттинген шыл-гарангай харылзаа ротазынга партбюро секретарының оралак-чызы болуп, херектер эмгележи, ыңай-бээр заставалар кезиер ал-бан-хүлээлге күүседип, хөрек сың-мас шериг шаңнал демдектер эди-лээр байдалдарга онааштым. Бир бедикте заставага баарымга эжим Долаан Очур чүгле ирбис боолаар чажыт албан-хүлээлге күүседип ту-рарын хөөрөп берген. Чуңмага ол хол дегбес, кезек-кезек болгаш те болгаш архар-кошкарны заста-вазынга аңнап бээрин база сонуу-раткан.

Сүүрерген Сүме-Белиниң чоогу Ак-Черни баштай эзлей алкан С.Ш. Толунчаптың төрелдери эвес бол-за, чамдык бедии беш-алды муң метр ажыг шыпшыкта оранга 3 чыл 4 ай иштинде хостуг чаңнаар ха-рык-шинек меңээ кайын таваржыр. Ынчалза-даа эң кол энерел болгаш күш — ада-иениң аалдарлыг арбаны. Коллективизация-даа үезинде оон харылзаазы турган. Дыка нарын чөрүлдээлер үезинде бир хар ажар-ашпас чорааш, биче дүңмам Витя чок апарган. Өжээн-кылым хайнып, дүргөн өзүп кел-геш, кем-буруулугларны ат кылы-рын алды-чеди харлыымда-ла алгы-кышкы-биле азап турганым база бар. Оон тевин-биле дээди ийи эртем четтим. Он дөрт хар чедер-четпес чорааш, аар атле-тикаже ханылааш, штангыны чеден килограмм чедир көдүрө бергеним ачамга дыңналы берген. Ол мени чөмөлээш, аар чүкү көдүрбесин чагып-сургаан. "Ада сөзүн ажы-

рып болбас, ие сөзүн ижиң бол-бас." Алдан дөрт килограмм дең-зилиг тараалыг барба көдүрерим-де баштай мага-бодумну дер үн-дүр үзүүргедип алыр апарган мен. Оон башка ооргага хан-даа дүже берип болур.

Кыштың соогундан камгаланы-рының аргазын аалдарлыг арбан эрткен чүс чылдың ортан үезинге чедир ажылгаан. Аңаа улуг шап-тыкты агым сугларлыг шынааларда туттунган сууржуң байдал чедир-ген болбайн аан. Кыштагга оттулар кол чүүл — көржөң. Эл-дон ыяш, ылаңгыя дыт кидис өгнүң одунга таарышпас. Хадың тозу, кургаг хараган болгаш чээрден-биле одагны кыпсыры эң эптиг. Ол дээрге тыва аалдарның одаар чүүл-лүнүң бот-үнезиниң эң чинги. Часкы школачы дыштанылгада хой ка-жаазының көржөңин хооржур тур-дум. Чиң чем аймаандан, ылаңгыя эр кижиге, сувай бе эдидиң кижиге эң ажыктыг. Ол ээтти чип алырга, доңуп-дожавас, бөрт халбаңын-даа дүжүрбес. Чогуң иштиг-саат-тыг кыс хиндиктиге айт эди арай таарышпас. Ынчангаш ие кижини ада-өгбелеривис бурун шагдан бээр эң үнөлээш, "херээ чок" эрге-байдалды онааган.

Оол-даа, кыс-даа толдун баш-тайгы "аал-ораны" — иезиниң ишти. Аңаа ол тос ай дургузунда дөрт мөчүзү, мээ-медерелдиг борбак бажы, барык бүгү мага-боду бү-дүн-бүрүн кижиги кылдыр бодараар. Авазы өөрүүрге, амыраар, муңга-раарга, муңчулар... Баштайгы ты-вылган черинге хин таварыштыр бодаралы оон келир үезин дөзевилээр. Бо талазы-биле салгалдан салгал дамчаан Улуг-Хаай дуга-йында тоол чугааны авам меңээ сес-тос харлыымда ыдып йөрээ-ген. Ынчангаш ие кижини чүгле дарыйгы бурган эвес, баштайгы аал-ораным кылдыр тос-он хар-лымда хүлээп алган мен. Ийиги аалым — чылдың дөрт ээлчээнде доктаап хонар, ада-иениң хонаш-турлаглары.

Соок-чар дөртөн градус ажар-га, өөредилге соксаар, дөрт хана бажың иштинге чалгаарап оор эвес, интернаттан (дазылгандан) үне маңнааш, авам төрели кырган-авам бажыңында өшкү кежи кылын оттуг чылыг идим кеткеш, Кызыл-Дагда ада-ием кыштаанче чаныптар чаңчылым бар. Соок-Хаан (тостостун соогу) меңээ барык эскер-тинмес. Чүге дээрге чингине тыва (абориген) мал-маганның алгы-кежинден кылган идик-хеп, сорунзалыг от дег чылыг-даа, чымчак-даа... "Кижиге болур салым-чолун кидис өгдөн эгелээн" чуртташтарым Дырың-оол Дагба-Лама, Эрес-оол Меңниг-оол, Мартын Сандай-оол олар россия-жи, округ, край, республика деңнелдиг удуртукчулардан аал-дарлыг арбан дугайын каш катап эки билер деп аашкылындым. Тостостун соогун херекке албазым аңаа кол бадыгтал болзун. Шаң-туманга алыскан Ак-Чер дээр Чаа-Хөл аксындан бурганның Сүме-Белинче орук ара үне бээрим база бир тайылбыр. Ол ук кожагарның кыры, дөзевилээр, чер — кулаам, дээр — караам апаар. Шалың-хыраа көөрүңге шаптык када бээр, кулакты чер-дашка салыр байдал чамдыкта таваржыр. Чаа-Хөл аксы, Кара-Тал таладан Чал-Орукче чоокшулап оор автома-шинаның моторунуң, дуогуларының шимээнин шала-соора мүн-не

дыңнап каар мен.

Дээди өөредилге чериниң бир-ги курузун доозуптарымга, мени шеригке кыйгырты берген. Ада-ием-биле байырлажып аары-биле, ам-даа ийи-үш хире хонук бар, аал-га чедип келиримге, авам ынакса-вайн, карааның чажын төп, муңга-раан. "Дайынга киришпес, анаа шериг албанын эрттирери ол-дур" — деп, ачам эң шыңгыы езу-биле үзе кирген. Эки тура-биле дайынга киржиң чорааннарның чамдыкта-рының "кышазының чайык" апар-ганын чижек-биле тайылбырлап, авам удурланган. Улуг кижилерниң чаргы-чаазын чүгле дыңнап алыр мен. Бо удаада база чаңгыс сос-даа этпедим. Кады төрөөн кыс дүңмам Кызылче мени үдеп каан. Төрөөн өдээмниң суунуң каш сай дажын ап алган мен. Ол сай даш-тарны шеригден халажып келгеш, ачамның чүгүрүк адын мунуп алгаш, ээн калган төрөөн өдээмниң суунуң эринге ыдыктай салып каан мен. Ийи-үш хонук дургузун-да Чаа-Хөл бажы үнүп четтикпээн мен, Булуң-Теректен Ак-Туруг, Кучун-Курат, Сонгу-Адыр, Башкы-Адыр, Ак-Хем, Кызыл-Даг, Шаңчы, Улуг-Арт, Аймырлыг ынчаар аян-чоруктаан мен.

Ак-Туруглааным ужурулуг. Ында ачам-биле кады төрөөнниң оол-кызы Анай угбам, Пека (Петя) акым, азырандыда берген Клара (Клара) дүңмам болгаш өскелер-даа бар. Ол суурга сески классты база доостум. Чаа-Хөл бажында онзагай чайлагарлывыстың ынчан-гы "УТКА 25 чылы" совхозка кадыпкан. Хомуданчыг-даа, ыглак-санчыг-даа... Ук байдалга удур-ланыр дээримге, хойнү көргөн болгаш, ачам соксадып каан. Чи-жээлээр, Ары биле Өвүр ийи Торгалыгың аңгыланганын тайыл-бырлады. Мен бойдус, долгандыр хүрээлелдиң деңзигүүрүн барым-даалавайн баарга, дуржулга көр-гүскен, олча-кежик ойлай бээр. Хой-даа, эвээш-даа санныг чон, киштен киш кара, кижиден кижиге кончуг, чер-чуртунуң тускайлаңын, дөмейлешпезин билер. Чижек кылдыр Кавказ дагларында чон-нарның чер-биле холбашкан чидиг айтырыгларын билер мен. Кан-чаарга-даа, ол-бо чөрүлдээлерге хамаарыштыр месилдежиниңкеге эвээш санныг чон буруулуг эвес. Оларның эрге-ажыктарын дүй ша-варынга, чыда өлүр чылан эвес, удурланышкынның кайы-бир хай-бачыды албан өөскүүр. Чечен Рес-публиканың чер дугайында хоой-лузун, оон тайылбырын таньжып көргөн болза?

Тыва Республика эр хиндикти-лери-биле серемчилел чок апар-ганын чүгле дыңнап эвес, көрүп келдим. Ынчангаш кыс шинек-тиглер дөзевилээр, мырыңай хыл көвүрүк кырынга келгилээр. "Шын" солунуң чагаа килдизин эргелекчилеп турумда, хой шүтүм-чүлөл Каа-Хем кожунуңуң ынчангы "Совет Тыва" көдээ ажыл-агыйдан келген. Номчааш, танышкаш, ук черге албан-биле четкен мен. Тус-кай эртемниг башкы А.Б. Кара-оол бүгү байдалды меңээ тайылбыр-лады. Бир кезек бажыңарга кир-гиледим. Элээн хой кижилер-биле санал-онал солуттум. "Анай Бал-чыровна Кара-оолдун оолдары афган дайынында. Ажы-төлү өлүм-чидим кырында. Ынчалза-даа «бо ие кижиниң шыдамы каң-демир» — деп, бир кижиге меңээ чугаалады.

(Уланчылыг.)

***

Дыңнадыг

Уруғлары.

★★★

**«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыңан харыысалгалыг
ниитилелден КВАРТИРАЛАР**

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каыттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каыт тууибу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

**«Ажаалга банкызы»
ААН таварыштыр
ипотекага ап болур.**

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

A black and white portrait of an elderly man with light-colored hair, wearing a dark suit, white shirt, and a striped tie. He is resting his chin on his right hand, looking thoughtfully to the side. The background is a plain, light-colored wall.

КТРК "Тыва"-ның
администрациязы болгаш
хоочуннар эвилели.

Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы ортумак школазының **Алексей Байыртаевич ОНДАРНЫҢ** адынга 1978 чылдың июнь 23-те тывысканы В №406910 дугаарлыг аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелсе «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эзе бүрүткэн. Херечилдин дугаары—ПН №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлатынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.